

Кристіна ЛОБАНЬ,
orcid.org/0000-0002-0570-1055

студентка

Маріупольського державного університету
(Маріуполь, Україна) Chrisloban5@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ОБРАЗУ МАЛЬВИ ЗА РОМАНАМИ ДАРИ КОРНІЙ: МІФОПОЕТИЧНА ОСНОВА

У статті подано результати дослідження міфопоетики української фентезійної літератури на прикладі серії романів Дари Корній «Зворотній бік світла», «Зворотній бік темряви», «Зворотній бік сутіні», «Зворотній бік світів». Сформована мета роботи – висвітлення недосліджуваних сторін проблеми творення сучасної української фентезійної літератури. Названо праці дослідників, які досліджували цей напрям.

Мета статті – продовження вивчення питань, які досліджують поле української сучасної літератури, що спирається на базу української культури, зокрема міфу; дослідження типології характерів героїв, зокрема визначення ролі головного персонажа в сюжетній лінії творів; аналіз особливостей творення образу головної героїні Мальви; вивчення впливу західних тенденцій на творчість української письменниці. Порівнюються герої міфологічного світу роману та їхні прототипи у віруваннях давніх слов'ян. Звертається увага на новаторство Дари Корній у розробці нового для української літератури жанру фентезі. Також наголошується на важливості збереження пам'яток слов'янських язичницьких вірувань в історії релігії українців.

Ключові слова: роман, фентезійна література, міфопоетика, персонаж, міфологія.

Cristina LOBAN,
orcid.org/0000-0002-0570-1055

Student

Mariupol State University
(Mariupol, Ukraine) Chrisloban5@gmail.com

FEATURES OF CREATION IMAGE MALVA ON THE BASIS NOVELS OF DARA KORNIY: MYTHOPOETIC BASIS

The article presents the results of the study of the mythology of Ukrainian fantasy literature on the example of the series of novels by Dara Korniy "The Reverse of the Light", "The Reverse of the Darkness", "The Reverse of the Essence", "The Reverse of the Worlds". The purpose of the work that is illumination of the unexplored parties of the problem of creating modern Ukrainian fantasy literature, is formed. The works of researchers who studied this area were named.

The purpose of the article is to continue the study of issues that explore the field of Ukrainian contemporary literature, based on the basis of Ukrainian culture, in particular, the myth. Research of the typology of the heroes' characters, in particular the definition of the role of the main character in the plot line of works. An analysis of the features of creating the image of the main character of Malva. The study of the influence of Western tendencies on the creativity of the Ukrainian writer. The article compares the heroes of the mythological world of the novel and their prototypes in the beliefs of ancient Slavs. Attention is drawn to the innovation of Dara Korniy in the development of a new fantasy genre for Ukrainian literature. It also emphasizes the importance of preserving the sights of the Slavic pagan beliefs in the history of Ukrainian religions.

Key words: novel, fantasy literature, mythopoetics, personage, mythology.

Постановка проблеми. Міфологічні сюжети й елементи, сповнені української традиційної тематики, стають усе більш популярними в наші дні. І література не є тут винятком. Поряд із такими сучасними письменниками, що розробляють жанр фентезі, як Галина Погутьяк, Сергій і Марина Дяченки, стоїть уже всім відома українська письменниця Дара Корній, що здобула славу «української Стефані Майер». Неважко зрозуміти проведену паралель між письменницями, бо обидві пишуть про надприродних створінь, що є персонажами рідної міфології. У творах україн-

ської авторки можна прослідкувати певні віяння західних тенденцій. По-перше, головна героїня має надприродні сили, тобто вона надлюдина, або супергерой, образ якого вже стійко сформувався в американській літературі. Звернення авторки до коріння нашої культури, до міфів також не є первинним, бо кожен із нас знайомий із такими персонажами, як вовкулаки, перевертні, русалки, гобліни, феї, що стали вже давно складниками зарубіжної фентезійної літератури.

Аналіз досліджень. Дара Корній є однією з яскравих представниць сучасного українського

фентезі, яке ґрунтується на автентичній українській міфології. Поняття «міфологізм» трактується як «спосіб поетичної реалізації міфу у творах оригінальної літератури. При цьому значення міфу не тотожне його семантиці в першозразку, а залежить від культури епохи, задуму письменника, жанру твору» (Кожевников, 2007: 278). Натепер проблема дослідження української літератури фентезійного жанру залишається актуальною, бо ще багато питань є недослідженими. Порівнюючи українську літературу цього жанру з європейською та американською, можна зробити висновок, що в наших дослідників є стимул продовжити ще глибше вивчати цю ділянку, бо ще залишається багате поле питань, які потребують аналізу та більш глибокого вивчення.

Розвиток жанру фентезі в українській літературі та творчість письменників, які працюють у цьому напрямі, досліджували в працях Андрій Гурдуз («Роман Дари Корній «Гонимарник»: місце в мистецькому контексті з погляду традиції й новаторства»), Галина Погутьяк («Україна без гоблінів») та інші.

Мета статті – продовжити вивчати питання, які досліджують поле української сучасної літератури, що спирається на базу української традиційної культури, зокрема міфу. Черговим завданням є проаналізувати серію романів Дари Корній і виявити мотиви й тенденції, які використовує авторка. Визначити роль головної героїні в сюжеті, розв'язати проблему боротьби добра та зла на міфологічному тлі романів.

Виклад основного матеріалу. Чотири частини однієї історії подарувала читачам письменниця Дара Корній під назвами «Зворотній бік світла» (2012 р.), «Зворотній бік темряви» (2013 р.), «Зворотній бік сутіні» (2016 р.), «Зворотній бік світів» (2016 р.). У цих романах порушується проблема перехрещення двох часів – давнього та сучасного, а також вимірів – реального та нереального, коли зв'язок між ними всіма може тримати лише одна дівчина-підліток, яку батьки охрестили Мальвою. Для української літератури зовсім не типове ім'я. Знаємо ми Ганусь, Катерин, Горпин, Настусь і Марій. Але Мальви ще не було. Чи можна це сприймати як проекцію відображення символу рослини на характер і зовнішність головної героїні, відповісти важко, хоча це може мати певний сенс: «Мальва не любила свого імені. Ну що то за дурня така – Мальва. Теж мені – цветочек-лепесточек-кульбабик, напругає і все» (Корній, 2012: 27). Кожен українець знайомий з такою квіткою, як мальва, і знає, які лікарські властивості має ця рослина. У Біблії є згадка про те, що Мойсей ліку-

вав хворих відваром з мальви. Для єгиптян квітка мальви є харчовим інгредієнтом, який можна покласти в суп. На Русі ця квітка мала багато символів, зокрема прагнення вгору, набуття сили, втілення радості та мрії. Від назви квітки створене відоме «квіткове» ім'я Мальвіни. Також мальва – символ сонця, зображення її зустрічаються в мистецьких витворах народів світу, у піснях і віршах. Наприклад:

Без конца моросит.

Лишь мальвы сияют, как будто

Над ними безоблачный день (Басє, 2007: 10).

В Україні існує багато легенд, звідки пішла рослина мальва та відкіля в неї така химерна назва. Одна з таких історій розповідає, що колись давно люди почали смітити в місцях, де самі жили, але на тому місці, де кидали сміття, стала виростати квітка. Велика, сильна, з різнобарвним квіттям. Люди почали називати ту рослину бур'яном. Один маляр захотів намалювати таку красу серед сміття й запропонував їй назву – «молва» (начебто квітка мовляє, що не треба смітити в місті), а потім ніжніше додав «мальва» (Антонюк, 2010: 14). Якщо триматися теорії, що кожне ім'я впливає на людину і творить її долю, то на прикладі нашої героїні Мальви неважно розглядіти сильну, вольову, уперту дівчину, яка намагається протистояти всьому нечистому, не боїться говорити правду, звертаючи на себе немало уваги. Справжня носійка свого імені. У першій частині роману «Зворотній бік світла» (2012 р.), коли головна героїня потрапляє до Світлого світу і прямує до храму Сонця, по обидва боки шляху ростуть мальви.

За сюжетом, Мальва є дочкою бога Стрибога й сарматської воїтельки Верхи. «Чорні бездонні очі, темна сила та безжална ненависть, – саме таким усім вбачався батько головної героїні. ... Стрибог – великий темний безсмертний, коханий її матері, доньки цар-матері Вітри» (Корній, 2013: 14). За міфологією, Стрибог є богом вітру, його артефакти – це лук і стріли. Князь Володимир поставив його ідола в Києві. У «Слові о полку Ігоревім» мовиться: «Се вітри, Стрибожі внуки, віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігоря...» (Махновець, 1955: 89). Не виключено, що Стрибог був також богом війни, руйнівником, що нищив дари Дажбога. Корінь «стр-» мають слова, які позначають швидкість: стріла, струміль, стріляти, стрімкий, стрімголов, стрічати (Вортман, 2012: 531). І це не дивно, бо батьки цього велетня – сам Морок і Мара (богиня темної ночі, хвороб, смерті). Верха ж, мати Мальви, – дочка величного племені сарматок, що, за легендами, пішли від самих ама-

зонок: «Ті жінки-вої були створені з полинового аромату, медових квітів степу та з морської солі» (Корній, 2012: 86).

Геродот писав, що, одружуючись зі скіфськими юнаками, амазонки передували роду сарматок, що проживали сім'ями «до сходу від Танаїса на відстані трьох днів у дорозі у напрямі північного вітру» (Симоненко, 2012: 249). Грецький історик Геродот також відзначав, що жінки цього племені «їздять верхи на полювання з чоловіками та без них, виходять на війну й носять однакову з чоловіками одягу... Ні одна дівчина не виходила заміж, доки не вбивала хоч би одного ворога» (Симоненко, 2012: 253).

На перший погляд дивно, як батьки сучасної дівчини-підлітка можуть бути наймогутнішим богом і сарматською воїтелькою, але для історії, що розповідає нам Дара Корній, це не є дивиною. Паралельно зі звичайним реальним світом існує ще багато світів, і Мальва має здатність ними подорожувати. Героїня спочатку не знає про своє походження, бо її виховують звичайні земні батьки, у певний момент дізнається, що треба вибирати сторону між світом світла і темряви. Бо поки вона просто Мальва, звичайна п'ятнадцятирічна дівчинка, вона не належить ані до сил добра, ані зла. Так, світ світла постає перед нами в образі Птахи (дружини Стрибога), вона грає роль опікунки Мальви, коли та потрапляє до чужого світу, навчаючи дівчинку всього доброго та розповідаючи історію її народження. Відтоді головна героїня стає певним містком між світом реальним (де проходило її звичайне життя) зі світом богів (створінь темряви та надприродних явищ, звідки тече її кров). Прабатьками й основою всьому постають дві величні сили в образах Чорнобога (бога темряви, холоду та сну) і Білобога, спільним пращуром яких є Сварог (слов'янський бог вогню, прадіда Дажбога). Їхні імена постійно згадуються під час розмови інших богів, наприклад, Птаха каже: «Хай благословить тебе Сварог, Маро! І я йменням нашого творця вітаю тебе!» (Корній, 2013: 29).

Сварогу поклоняються і Птаха, і Мара, та й Стрибог, будучи поруч біля своєї дружини, але повертаючись у темний світ, кланяється вже Чорнобогу.

У романах чітко вирізняються два світи, світ реальний, тобто наш, у якому ми живимо, та ірреальний, світ богів, демонів, божків та іншої надприродної сили. У Мальви спокійне життя, наповнене підлітковими переживаннями про кохання, дружбу й родинні стосунки, вона розмовляє та лається як буйний підліток: «А то! Я ж не теперішня. Тобто...

Чому тоді, як ти думаєш, я з тобою базарю, чисто по приколу, чи що?» (Корній, 2013: 17); «Та не парся, діду. Я тебе в сраці маю і не боюся зовсім» (Корній, 2013: 71). Отже, письменниця зобразила тип героїні, яка не боїться виражати свою думку (яка б ще незріла вона не була), має бунтівний характер, притаманний героїням західних антиутопічних романів, таких як «Голодні ігри» Сьюзен Коллінз і «Дивергент» Вероніки Рот. Мальва хоча на вигляд і трохи шалена, але її вчинки показують, що вона чесна й відкрита, цінує свою родину та готова захистити те, що їй дороге.

Якщо звертатися саме до фентезійного жанру, то яскравим прикладом стає найпопулярніша низка фільмів супергеройського кіно «Месники» Ентоні та Джо Руссо, що ґрунтується на коміксах про пригоди команди. Сила бога або подібна до неї, якою володіє герой, є вже мейнстримом західної культури. Але найбільшу схожість у головних героїнях можна вбачати на прикладі серії романів Керстін Гір «Таймлес», де головна героїня Гвендолін, дівчина бунтарського складу характеру, дізнається, що належить до роду мандрівників у часі й може подорожувати в різні часові відрізки за допомогою чарівного хронографу. Мальва ж для подорожей світами використовувала українську дримбу. У трилогії «Таймлес» головною проблемою є боротьба сил добра і зла, де молодій героїні довелося обирати сторону, і така сюжетна лінія нам уже знайома. Отже, розглядаючи інших представників фентезійної літератури, можемо зробити висновок, що Дара Корній не є новатором у створенні відважного типу головної героїні, яка володіє надприродною силою. Але саме для української літератури такий сюжет є новим. І те нове, що авторка внесла в сучасну літературу, – це використання саме української міфологічної основи, яка дуже різниться із зарубіжними історіями. Дара Корній по-новому відкрила та ще раз познайомила нас із язичницькими богами, показавши їх в іншій іпостасі, як батьків, але не всесильних батьків, надала їм людських властивостей, уміння кохати, залишаючись темними або світлими створіннями.

Свої подорожі в романі Мальва почала разом із Птахою, її наставницею. Птаха народжена смертною, але завдяки чистій душі, силі духу й кохання до найтемнішого Стриба перероджується і стає безсмертною. Посолонь, який виховав її мов рідну, каже про неї: «... його вихованка сильніша й від нього: невідомі навіть йому сили слугують їй, до кінця досягнути їх міць неможливо... Птасі давалася велика сила – вона отримала дозвіл

сміливо втручатися в минуле та в майбутнє» (Корній, 2012: 174). «Це ж Птаха, Велика Магура, Матір-Слава, вона вміє і знає таке, що вартує знань усіх темних, складених докупи» (Корній, 2012: 288). Символ жінки-птахи наявний у багатьох культурах Європи, є також і в українській. Існує багато гіпотез щодо міфологічного символу цього образу, але й досі достовірно не відомо, який саме персонаж прихований за цим образом. Галина Лозко, український етнолог і релігієзнавець, у праці «Символіка жінки-птаха в українській культурі» відзначає: «Переважна більшість дослідників пов'язують образи жінки-птаха з віщими функціями, тобто її зв'язок зі словом, мовленням, віщуванням. Застосовуючи принцип порівняльного релігієзнавства, пошукаємо Богинь, тотожних або близьких за філософським смислом чи інформативними функціями в інших індоєвропейських народів» (Лозко, 2015: 33). Образ Матері-Слави зустрічається як у давньогрецькій, так і в арійській, римській і слов'янській літературі: «... князі згадують ім'я загадкової Богині перед боями, промовляючи слово перед полками, щоб підняти дух воїнства. Її імена: Мати, Мати Слава, Мати Слава Сварожа, Мати Птиця, Матиросва-Слава, Магура, Мати Сонце, Перуниця. Вона описана як посланниця Богів, віща птиця, що співає воїнам «пісню ратну», а народу – Божественну славу» (Лозко, 2015: 35). «Слава – Богиня давніх слов'ян, звідки і їхня назва» (Дьяченко, 1900: 612–613). Отже, вже звідси зрозуміло, чому наставницею вибрано саме Птаху, проста та мудра, знає й відає все добре та чисте, може супроводжувати ще юну безсмертну на її шляху.

Дізнавшись історію свого народження, Мальва знайомиться зі своєю бабусею, могутньою воїтелькою та Цар-Матір'ю Вітрою. Та подорожує до світу світла, у Яворот: «У найбільшій залі Сонячного Храму Яворота зібралися світлі безсмертні на Великий Глас» (Корній, 2012: 171). На нараді збираються безсмертні та смертні, що їм служать. Головою Гласу Старійшин є Китоврас (чи не найстаріша істота, що згадується в апокрифах Київської Русі від XIV століття, у міфах його зображають як напівлюдину, напівкентавра з крилами). Ліворуч від нього – Переплут, праворуч – Посолонь. Інші присутні – Перемінник, Влада, Хорс, Рарог, Дуж та Остап (смертний), що служать світлим богам.

У другому романі серії «Зворотній бік світла», «Зворотній бік темряви», «Зворотній бік сутіні», «Зворотній бік світів» зображується протилежний світ – темряви, Відтіні (як називає його Дара Корній). На думку Мальви, він постає особли-

вим. Він описується як місто, що має гострі, мов стріли, вистелені чорною бруківкою вулички. Той світ був зовсім безликим, тихим, ані пташки, ані доброго дерева, неначе пустир усюди. Головний на цьому боці – Чорнобог. Його права рука – Морок, із ним пліч-о-пліч стоять Пал (Повелитель вогню), Посвист (Повелитель бурі), Худіч (Повелитель мук), Редагаст (Повелитель війни), Припекало (Повелитель облуди і розпусти), Ніян (Повелитель покарань). Мара – дружина Морока й мати Стрибога, вже давно не брала участі у зборах. Від початку Мара, володарка смерті, належала до темних безсмертних. Безсмертними народжувалися від темних – темні, від світлих – світлі, тільки так. Але в той момент, коли Мара покинула бік темних і залишилася осторонь, лише виконуючи свою роботу, усе змінилося: «Отож з цього часу безсмертні і зі світлого, і з темного боку завжди народжувалися та починали як прості смертні» (Корній, 2012: 173).

У романах циклу наявна проблема боротьби доброго світу зі світом лихим, і впродовж усіх чотирьох частин читач розуміє, що не завжди темний – то лихий, а світлий – то добрий. Світлі можуть зраджувати (як Шепіт, батько Остапа, зрадив Мальву й сина свого), а темні можуть палко любити і жертвувати собою (Стриб, який завжди кохав Птаху). Тож авторка приводить нас до однієї простої істини, що для рівноваги Всесвіту потрібна як і світла сторона, так і темна. Вони – це одне ціле.

Наші пращури ніколи не поділяли світ на два протилежні, вони не ставили перед собою проблему боротьби між темною і світлою стороною, бо розуміли, що обидва ці начала становлять одну єдину гармонію Всесвіту. Як згадується у Велесовій Книзі: «А обаполи Білобог і Чорнобог перуняться – і ті Сваргу удержують, аби Світу не бути поверженому» (Лозко, 2007: 99).

Отже, поняття добра і зла є тільки умовним, бо в слов'янських язичників Білобог і Чорнобог не існують один без одного: «Це не може бути ніколи, щоб хтось хоч раз не втримався і сказав нерозумне про Чорнобога, а інший, маючи Радогощі, – про Білобога...» (Лозко, 2007: 36).

Дара Корній у книжках і сама цитує уривки з Велесової Книги, її герої розмовляють мудрими приказками та цитують вірші. Авторка вклала в романи просту істину «збереження рівноваги», щоб не трапилося руйнування цілого всесвіту й усього, що оточує нас.

Узагальнюючи усе вищесказане, можна окреслити такі висновки. По-перше, безперечно, Дара Корній стала новаторкою в українській фентезій-

ній літературі, використовуючи основу міфу для створення персонажів і сюжету, який будується на віруваннях давніх слов'ян. По-друге, нетиповою для української сучасної літератури є головна героїня авторки, від імені Мальва, зовнішнього вигляду до характеру, що говорить про те, що зі змінами в суспільстві змінюється й попит на літературного героя. Їй притаманні нові риси, нова поведінка та мова, яка вже схожа більше на західних літературних героїв, аніж на українську типову героїню. По-третє, Дара Корній дала мож-

ливість зацікавити юних читачів історією свого народу, її давньою релігією, поєднавши два світи: світ реального, типового для кожного підлітка, і світ богів, духів і великої сили наших пращурів, пов'язавши це в історії життя дівчини Мальви.

Українська література продовжує розвиватися, вдосконалюючи нові жанри, зокрема фентезі, продовжує вбирати й поєднувати елементи як європейського, так й американського мистецтва слова, при тому залишаючись індивідуальною та неповторною.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонюк О. Рослини і тварини – народні символи та обереги. Легенди. Варварівка, 2010.
2. Басє М. По тропинкам Севера / перевод с японского В. Марковой, Н. Фельдман. Москва, 2007.
3. Вортман Д. Я. Стрибог. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 867.
4. Гурдуз А. Роман Дари Корній «Гонихмарник»: місце в мистецькому контексті з погляду традиції й новаторства. Українознавчий альманах. 2012. № 9.
5. Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. Москва, 1900.
6. Кожевников В. М., Николаев П. А. Литературно-энциклопедический словарь. Москва, 1989. 752 с.
7. Корній Д. Зворотній бік світла. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012. 320 с.
8. Корній Д. Зворотній бік темряви. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 318 с.
9. Лозко Г. Велесова Книга – Волховник / переклад, текстологічне дослідження, оригінальний текст, словник. Вінниця, 2007. С. 189, 190.
10. Лозко Г. С. Українське народознавство. Київ: АртЕК, 2007. С. 142.
11. Лозко Г. Символіка жінки-птаха в українській культурі. Київ, 2015. 41 с.
12. Махновцем Л., Слово о полку Игоревім / вступ: М. К. Гудзій; упорядкування: В. Л. Микитась. Київ: Радянський письменник, 1955.
13. Пагутяк Г. Україна без гоблінів. Дара Корній. Зворотний бік світла. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 320 с.
14. Симоненко О. В. Сармати. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9: Прил – С. С. 457.

REFERENCES

1. Antoniuk O. Roslyny i tvaryny – narodni symvoly ta oberehy [Plants and animals – folk symbols and amulets. Legends]. Varvarovka, 2010 [in Ukrainian]
2. Basë M. Po troynkam Severa [On the paths of the North]. Translation from Japanese Markova V., Feldman N, 2007 [in Russian]
3. Vortman D. Ya. Stryboh [Stribog]. Encyclopedia of the History of Ukraine: v 10; Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. – K.: Science. thought, 2012, p. 867 [in Ukrainian]
4. Hurduz A. Roman Dary Kornii «Honykhmarnyk»: mistse v mystetskomu konteksti z pohliadu tradytsii y novatorstva [Roman Dary Korniy «Honykhmarnyk»: a place in the artistic context from the standpoint of tradition and innovation]. Ukrainian Studies Almanac, 2012, Nr 9 [in Ukrainian]
5. Diachenko H. Polnyi tserkovno-slavyanskyi slovar [Complete Church Slavic Dictionary]. – M., 1900 [in Russian]
6. Kozhevnyukov V. M., Nykolaev P. A. Lyteraturno-entsyklopedycheskyi slovar [Literary-encyclopedic dictionary]. M., 1989, pp. 752 [in Russian]
7. Kornii D. Zvorotnii bik svitla [The reverse side of the light]. – K.: Book Club «Family Leisure Club», 2012, pp. 320 [in Ukrainian]
8. Kornii D. Zvorotnii bik temriavy [The Reverse of Darkness]. – K.: Book Club «Family Leisure Club», 2013, pp. 320 [in Ukrainian]
9. Lozko H. Velesova Knyha [Velesova Book]. – Vinnitsa, 2007, pp. 189, 190 [in Ukrainian]
10. Lozko H. S. Ukrainske narodoznavstvo [Ukrainian ethnology]. – K.: ArtEK, 2007, pp. 142 [in Ukrainian]
11. Lozko H. Symvolika zhinky-ptakha v ukrainskii kulturi [Symbolism of a woman-bird in Ukrainian culture]. K., 2015, pp. 41 [in Ukrainian]
12. Makhnovtsem L. Slovo o polku Ihorevim [The word about Igor's regiment]. Soviet writer, Kyiv, 1955 [in Ukrainian]
13. Pahutiak H. Ukraina bez hobliniv [Ukraine without goblins]. Dara Korniy The reverse side of the light. – Kharkiv: Book Club «Family Leisure Club», 2013, pp. 320 [in Ukrainian]
14. Symonenko O. V. Sarmaty [Sarmatians]. Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine. – K.: Science. thought, 2012, v. 9, pp. 457 [in Ukrainian]